

Monika Cepil

Cmentarze protestanckie w koloniach józefińskich w Polsce jako przykład zapomnianego wiejskiego dziedzictwa kulturowego*

Streszczenie: Zasadnicze cele pracy to ukazanie genezy cmentarzy protestanckich w koloniach józefińskich w województwach małopolskim i podkarpackim, próba określenia współczesnego stanu zachowania analizowanych cmentarzy oraz ukazanie owych obiektów jako przyszłej destynacji turystycznej. Ważną intencją tekstu było przedstawienie mieszkańcom owych wsi oraz ogółowi społeczeństwa zapomnianych elementów dziedzictwa kulturowego. W artykule korzystano z metod geograficzno-historycznych (m.in. kwerend archiwalnych oraz inwentaryzacji terenowej). W pierwszej części pracy zobrazowano genezę nekropolii, a w drugiej analizie objęły obecny stan zachowania miejsc pochówku kolonistów józefińskich. Współcześnie większość dawnych protestanckich cmentarzy w koloniach józefińskich nie jest zachowana w należyтым stanie. Jednak w ostatnich latach sytuacja niektórych obiektów uległa poprawie. Gros zbadanych nekropolii wymaga ciągłej opieki, zwłaszcza że często są one jedyną pozostałością świadczącą o obecności kolonistów niemieckich. Mimo zniszczeń omawiane nekropolie pozostają świadectwem kultury materialnej ludności zamieszkującej niegdyś kolonie józefińskie.

Słowa kluczowe: cmentarz protestancki, kolonizacja józefińska, województwo małopolskie, województwo podkarpackie.

Dr Monika Cepil, Instytut Geografii i Nauk o Środowisku, Wydział Nauk Ścisłych i Przyrodniczych, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, ul. Uniwersytecka 7, 25-406 Kielce, e-mail: monika.cepil@ujk.edu.pl, ORCID: 0000-0003-2551-2566.

* W artykule użyto dawnych niemieckich nazw wsi, natomiast ich polskie wersje wraz z lokalizacją wsi umieszczono w tabeli 1. Opracowanie stanowi kontynuację rozpoczętych już badań na temat kolonizacji józefińskiej. Przesłaniem niniejszego tekstu jest ukazanie zainteresowanym mieszkańcom niegdysiejszych kolonii józefińskich i wszystkim czytelnikom stanu analizowanych cmentarzy.

Utwór dostępny jest na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe.
[Creative Commons CC BY 4.0.](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

1. Wprowadzenie

Cmentarz jest to fragment ziemi o grzebalnym przeznaczeniu, zorganizowanym wedle zasad takich jak reguły kulturowe powiązane z zrytualizowaniem form grzebania zmarłych, a także z istnieniem tradycji sposobu utrwalania pamięci o nich (Czyż, Gutowski 2020; Jaszczak, Dreksler 2013; Górski 2011; Kolbuszewski 1996). Cmentarz w sensie prawno-administracyjnym jest wyodrębnionym, oznaczonym terenem, przeznaczonym na pochówek. Na kształt i umiejscowienie cmentarza wpływ miały m.in. tradycja religijna i położenie geograficzne (Majewska 2020; Łakomy 2012; Stasiak, Tanaś 2005). Miejsce pochówku to nie tylko same groby, lecz także struktura przestrzenna zwykle o charakterze parkowo-ogrodowym oraz współzależność lokalizacji z rzeźbą terenu (Tanaś 2005; Rudkowski 2004). Współcześnie wiejskie nekropolie są przedmiotem zainteresowań poznawczo-turystycznych (Sahaj 2022). Historyczne cmentarze stały się jednym z wielu obiektów charakterystycznych dla krajobrazu wsi polskiej (Majdecka-Strzeżek 2012). Są one jedną z części lokalnego dziedzictwa kulturowego. Wiejskie nekropolie (zwłaszcza te odrestaurowane) stają się jedną z destynacji wpływających na rozwój turystyki na obszarach wiejskich. Coraz częściej powstają projekty edukacyjne i szlaki turystyczne, które przywracają pamięć o dawnych mieszkańcach regionu. Właściwe upamiętnianie i odnawianie stanowi także cel działań zmierzających do oddania szacunku zmarłym mieszkańcom tych terenów (Stachowiak 2015). Nekropolie grzebalne, jak również te zapomniane zasługują na uwagę i analizę. Czasami miejsca pochówku (tak jak w przypadku kolonii józefińskich) są jedynymi elementami krajobrazu przypominającymi o niedysyjszych mieszkańcach miejscowości.

Kwestie związane z cmentarzami protestanckimi w koloniach józefińskich odnoszące się do obszarów dzisiejszej Małopolski i Podkarpacia były do tej pory wzmiankowane w pracach naukowych autorstwa m.in. Bogdana Augustyna (2015; 1999), Janusza Mazura (2017), Małgorzaty Skulimowskiej (2021) i Jerzego Skrzypczaka (2002). Brak natomiast badań, które ukierunkowane byłyby na aspekty odnoszące się do genezy oraz analizy stanu zachowania nekropolii, dlatego celami prezentowanych badań było omówienie genezy cmentarzy protestanckich ulokowanych w koloniach józefińskich (w województwach małopolskim i podkarpackim), przeanalizowanie ich stanu zachowania oraz ukazanie owych obiektów jako przyszłej destynacji turystycznej. Motywacją podjęcia tematu była również chęć przedstawienia mieszkańcom owych wsi oraz ogółowi społeczeństwa zapomnianych obiektów dziedzictwa kulturowego. Wyniki pracy mogą okazać się przydatne dla instytucji zajmujących się dziedzictwem kulturowym wsi oraz dla mieszkańców, którzy interesują się historią swojego regionu. Informacje zawarte w tekście mogą

zostać wykorzystane w dążeniu do waloryzacji elementów dziedzictwa kulturowego oraz w inicjatywach wspierających rozwój wsi.

2. Przegląd literatury

Do tej pory informacje na temat cmentarzy w koloniach józefińskich były przedstawiane w tekstach dotyczących pojedynczych jednostek osadniczych albo grupy wsi leżących w jednej gminie, np. Maciej Augustyn (2004; 2002) przeanalizował nekropolie leżące w gminie Ustrzyki Dolne, a Włodzimierz Gąsiewski (2013) przedstawił informację na temat cmentarza w Hohenbachu (Czerminie). Z kolei Stanisław Kryciński (1984) przygotował opis cmentarzy protestanckich dla wsi znajdujących się w Bieszczadach i na Pogórzu Przemyskim. O lokalizacji cmentarzy i kościołów we wsiach józefińskich na terenie województw małopolskiego i podkarpackiego pisała Monika Cepil (2019). W pracach nad niniejszym artykułem posłużono się również publikacjami m.in.: Tomasza J. Kotlińskiego (2021; 2020) dotyczącymi zagadnień administracyjno-prawnych cmentarzy w Galicji, pozycjami tyczącymi się funkcjonowania cmentarzy autorstwa Anny Długozimy (2020; 2011) oraz badaniami Sławoja Tanasia (2005; 2004) ukazującymi nekropolie w rozwoju turystyki. W tekście skorzystano również ze współczesnych badań Joanny Szczepankiewicz-Battek (2015) i Hanny Krajewskiej (2000) nad cmentarzami protestanckimi i protestantyzmem w kontekście wiejskiego dziedzictwa kulturowego oraz z opracowań regionalnych dotyczących aspektów kulturowych wiejskich nekropoli protestanckich – Anny Kruś (2018) i Moniki Cepil (2017) dla województwa łódzkiego, a także Anny Majewskiej (2022; 2020) dla województwa warmińsko-mazurskiego. W pracy skorzystano też z publikacji Urszuli Mygi-Piątek (2012), która w swoich badaniach wspomina o znaczeniu cmentarzy w kulturowym krajobrazie wsi. W analizach nekropoli wiejskich dotyczących dziedzictwa kulturowego posłużono się zaś takimi pozycjami, jak: Mazurek 2020; Stachowiak 2015; Ziernicka-Wojtaszek, Zawora 2010; Chylińska 2007; Gosik 2004. Badania te stworzyły swoiste tło do pogłębienia tematyki i znalazły swoje odbicie w niniejszym tekście.

3. Metodologia

Na potrzeby artykułu korzystano z metod badawczych stosowanych w geografii historycznej. Jedną z pierwszych uwzględnionych tu metod była kwerenda w Archiwum Narodowym w Krakowie (ANK) i Archiwum Państwowym w Przemyślu (APP). Przystudiowano akta dotyczące funkcjonowania cmentarzy i materiały kartograficzne pomocne w określeniu lokalizacji badanych obiektów. Na tej podstawie we współczesnych granicach Polski odnaleziono 15 pozostałości

nekropolii wyznania protestanckiego mieszczących się we wsiach józefińskich oraz miejsca po nieistniejących już nekropoliach (tabela 1). Do analizy współczesnych parametrów przestrzennych cmentarzy posłużono się metodą zdjęć lotniczych oraz analizą ortofotomap¹. W ocenie obecnego stanu zachowania obiektów istotne okazały się informacje zawarte w kartach ewidencyjnych zabytków dostępnych w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Krakowie i Przemysłu oraz na stronie internetowej Narodowego Instytutu Dziedzictwa (NID)², a także w kartach z gminnych ewidencji zabytków (Gminny program 2014; Jasińska 2013; Komada 2012)³. Ważna dla poruszanej problematyki była też wizja terenowa. Analizie poddano wszystkie elementy mieszczące się w badanych nekropoliach, m.in. nagrobki, krzyże, bramy i ogrodzenia. Podczas wizyty w terenie zinwentaryzowano cmentarze w Bandrowie Kolonii, Felsendorfie, Gawłowie Nowym, Gillershofie (miejsce po dawnym cmentarzu), Hohenbachu, Königsbergu, Obersdorfie, Reichau, Reichsbeim, Siegenthalu, Stadlach i Steinfels. Artykuł obejmuje analizy dotyczące tylko odnalezionych cmentarzy. Są to nekropolie poddane inwentaryzacji wymienione powyżej, a także pozostałe zaznaczone na rysunku 1. Nie można jednak wykluczyć funkcjonowania nekropolii również w innych koloniach józefińskich.

4. Wyniki badań

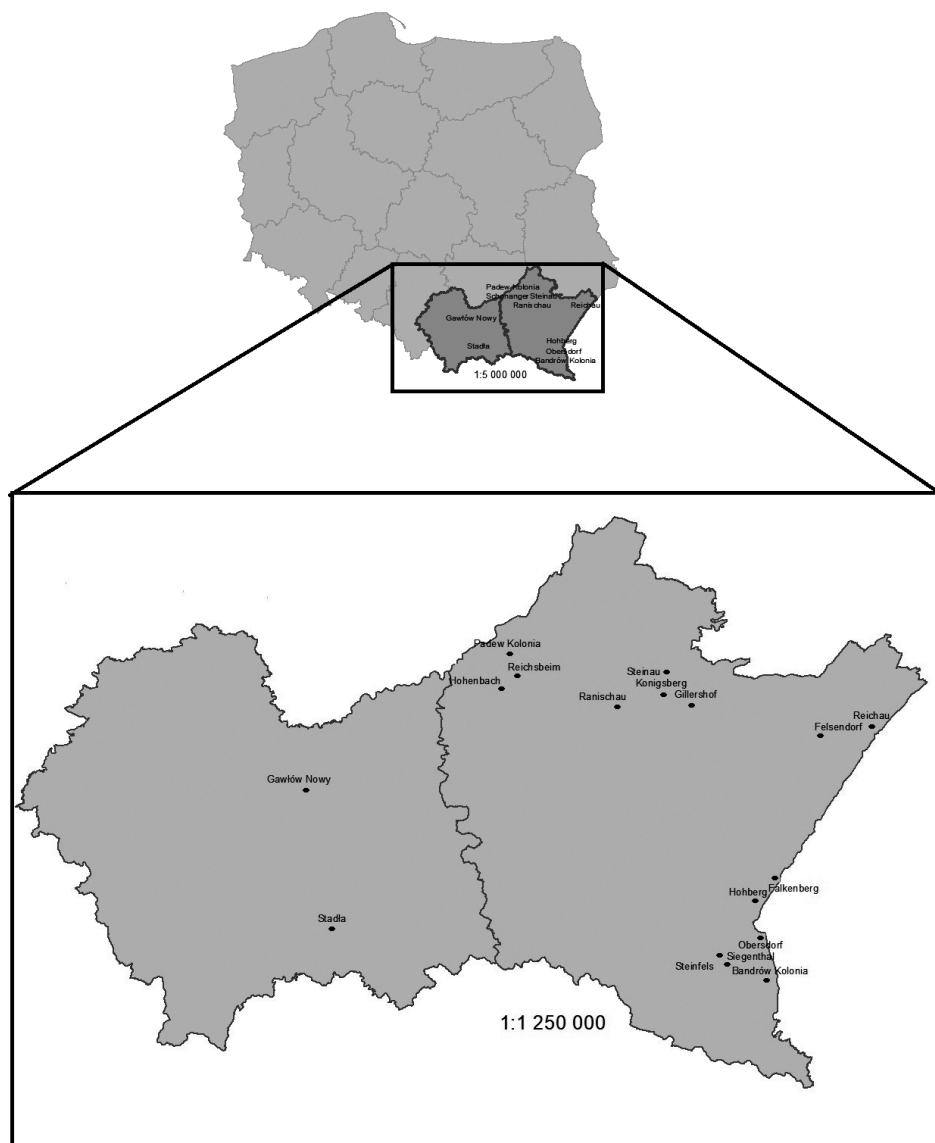
4.1. Geneza powstania cmentarzy

Kolonizacja józefińska była akcją osadniczą prowadzoną na terytorium Galicji pod koniec XVIII w. Stanowiła ona kontynuację procesu powstawania nowych planowych osiedli wiejskich. Do wcześniejszych planowych akcji osadniczych na ziemiach polskich dochodziło w średniowieczu i na początku XVIII w. (Cepil 2020; Lepucki 1938). Podczas kolonizacji józefińskiej powstało 129 nowych wsi zlokalizowanych w granicach obecnych województw małopolskiego i podkarpackiego na obszarze Polski oraz w obwodach lwowskim i iwanofrankińskim na terytorium Ukrainy. Akcja osadnicza miała na celu m.in. unowocześnienie gospodarki rolnej, podniesienie struktur ekonomicznych państwa oraz potrzebę pozyskiwania kadr na stanowiska urzędników, nauczycieli, duchownych oraz oficerów armii niemieckiej. Do Galicji sprowadzono ok. 15 tys. kolonistów (Cepil 2022; Schneider 1939; Tokarz 1909).

¹ geoportal.pl (dostęp: 02.08.2023).

² zabytek.pl/pl (dostęp: 02.08.2023).

³ wwozprzemysl.pl/ewidencja-wojewodzka.html; ustrzyki-dolne.pl/strona-3033-zabytki.html; wwoz.malopolska.pl/rejestrzabytkow/ (dostęp: 02.08.2023).

Rysunek 1. Położenie wsi, w których znajdują się badane cmentarze protestanckie

Figure 1. Location of the village where the studied relics of Protestant cemeteries are located

Źródło: opracowanie własne.

Source: own study.

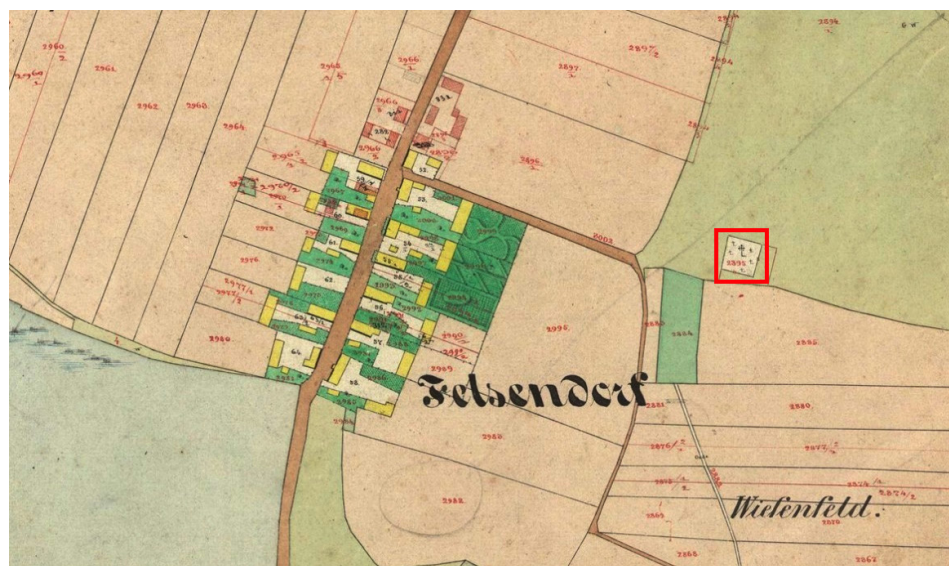
W 1781 r. cesarz Józef II wydał tzw. patent tolerancyjny, zgodnie z którym wyznawcy innej religii niż katolicka mogli posiadać własny cmentarz (i nie tylko). Wpływ na miejsce pochówku kolonistów józefińskich miały także dekry dotyczące lokalizacji i funkcjonowania cmentarzy w Galicji (Kotliński 2020; Steinmetz 2014/2016; Dziobek-Romański 1999). Według tradycji protestanckiej nie nakładano obowiązku zakładania cmentarza w miejscowościach, w których usytuowany był kościół parafialny. Dlatego w osadach zamieszkałych przez ludność niemiecką powstawały liczne cmentarze cechujące się niewielką powierzchnią (Długozima 2011). Nekropolie wytyczano w ciągu kilku lat od powstania kolonii. W Hohenbachu i Steinau cmentarze powstały pod koniec XVIII w. (Gminny program 2014; Gąsiewski 2013; NID, cmentarz ewangelicki w Czerminie). Nieco później, bo w 1806 r. wytyczono nekropolie w Gawłowie Nowym (NID, cmentarz ewangelicki w Gawłowie)⁴. W pierwszej połowie XIX w. pojawiły się m.in. cmentarze w Reichau (Wlazko 1993; NID, cmentarz ewangelicki w Podlesiu) i Stadłach (NID, cmentarz ewangelicki w Stadłach). W 1885 r. powstał cmentarz na obszarze kolonii Siegenthal (Augustyn 2004). Jednym z późniejszych obiektów powstałych na przełomie XIX i XX w. była nekropolia w Reichsbeim (NID, cmentarz ewangelicki w Sarnowie) (tabela 1). Przeważnie miejsca na pochówek wydzielano z pól osadników (Augustyn 1999). Przed wystawieniem cmentarza w kolonii osadników grzebano na cmentarzach innych wyznań (Skulimowska 2021), np. we wsiach wytyczonych w sąsiedztwie Ustrzyk Dolnych kolonistów chowano na cmentarzach wokół sąsiednich cerkwi (Augustyn 1999).

Zalecano zakładanie wspólnego cmentarza dla katolików i protestantów (jeśli zamieszkiwali jedną wieś). W przypadku utworzenia takiego cmentarza wyznawcy obu religii mieli się porozumieć, czy pochówki będą odbywać się według kolejności zgonów niezależnie od wyznania zmarłego, czy też cmentarz zostanie podzielony na kwatery przeznaczone na pochówek osób tego samego wyznania (Kotliński 2020). Nekropolie z podzielonymi kwaterami powstały np. w Padwi (Skrzypczak 2002) oraz w Brigidau. Na cmentarzu w Siegenthalu oprócz ewangelików sporadycznie chowano również katolików innych obrządków. Warto wspomnieć, że na protestanckich cmentarzach powstałych we wsiach józefińskich chowano wyznawców tej samej religii zamieszkujących inne miejscowości, np. ewangelicy z Ustrzyk Dolnych grzebani byli w Siegenthalu, z Liskowatego i Krościenka – w Obersdorfie (Augustyn 2004; 1999).

Nekropolie wytyczano poza obszarem zabudowanym (w odległości minimum 5 sążni), często obok świątyni, z dala od ujęcia wody pitnej z glebą sprzyjającą procesowi butwienia, w takiej odległości od wsi, aby nie stworzyło to zagrożeń

⁴ Zob. też tablica informacyjna znajdująca się przy zborze w Gawłowie Nowym.

epidemiologicznych. Powierzchnia nekropolii była dostosowana do populacji miejscowej społeczności. Ponadto oddalenie cmentarza od budynków mieszkalnych miało być uzależnione od wielkości cmentarza (im większy cmentarz, tym większy dystans od zabudowań). Obrona na cmentarz parcela miała umożliwić jego poszerzenie (Cepil 2023; Kotliński 2020; Augustyn 2015). W Hohenbachu miejsce pochówku ulokowano w południowo-zachodniej części wsi, za domostwami, pośród pól osadników (APP, Archiwum geodezyjne, sygn. 296M). Na południowo-wschodnim krańcu wsi założono cmentarz w Hohbergu (Kryciński 1984). W Stadłach nekropolie usytuowano w zachodniej części wsi poza zabudową, przy drodze prowadzącej do pól osadników (Cepil 2019; ANK, Kataster galicyjski, sygn. 2673; NID, cmentarz ewangelicki w Stadłach). Przy drodze polnej na wschód od wsi 600 m od linii zabudowy wytyczono cmentarz w Felsendorfie (rysunek 2) (Nowak 2013; APP, Archiwum geodezyjne, sygn. 1193M). Z dala od zabudowy ustanowiono obiekty w Reichau i Reichsbeim (APP, Archiwum geodezyjne, sygn. 1380M i 334M; NID, cmentarz ewangelicki w Podlesiu i Sarnowie). W Reichau obiekt zlokalizowano na południe od zabudowy (Butyński 2023). W Gawłowie Nowym, Gillershofie i Königsbergu cmentarze ulokowano w sąsiedztwie zboru

Rysunek 2. Cmentarz w Felsendorfie (lokalizację zaznaczono kolorem czerwonym)

Figure 2. Cemetery in Felsendorf (localisation is marked in red)

Źródło: APP, Archiwum geodezyjne, sygn. 1193M.

Source: APP, Geodetic archive, sig. 1193M.

(APP, Archiwum geodezyjne, sygn. 1783M; APP, Archiwum geodezyjne, sygn. 428M; NID, cmentarz ewangelicki w Gawłowie)⁵.

Cmentarze powstawały na koszt parafii. W centrum obiektu znajdował się krzyż. Czasem na nekropoliach budowano dzwonnice, kostnice, pomieszczenia dla grabarza oraz domy modlitwy (Kotliński 2020; Augustyn 1999; Kryciński 1984).

Istotnym detalem było ogrodzenie nekropolii. Wyznaczało ono symboliczną granicę między światem żywych i umarłych – sacrum i profanum. Brama była miejscem, gdzie przekraczano ową granicę. Elementy te budowano z różnych materiałów, co zależało od zamożności osadników. Na niektórych cmentarzach początkowo granice zewnętrzne miejsca pochówku wyznaczały posadzone drzewa liściaste, które do czasów współczesnych zdążyły się rozrosnąć do pokaźnych rozmiarów (Majdecka-Strzyżek 2012; Białkowski, Wypych 2011). Miejsce pochówków odgradzono płotem lub otaczano żywopłotem z głogu (Skulimowska 2021; Cepil 2019; Augustyn 2015; Gąsiewski 2013). Drewnianym płotem otoczone były nekropolie w Gawłowie Nowym i Obersdorfie (Augustyn 1999). Murowane ogrodzenie wraz z bramą odgradzało zaś cmentarz w Hohenbachu. Owo ogrodzenie zostało rozebrane w 1944 r. (NID, cmentarz ewangelicki w Czerminie). Zdarzało się, że cmentarz lokalizowano na regularnych, sztucznie usypanych powierzchniach płaskich, często otoczonych wałem ziemnym, np. w Reichsbeim (NID, cmentarz ewangelicki w Sarnowie) i Obersdorfie lub na naturalnym wzniesieniu np. w Reichau (Butyński 2023). Cmentarze charakteryzowały się małą powierzchnią, wynoszącą ok. 0,10–0,40 ha (tabela 1). Nekropolie miały kształt prostokąta (Felsendorf, Königsberg, Reichsbeim, Reichau i Stadła) lub trapezu (Gawłów Nowy). W Hohenbachu obiekt był zbliżony do prostokąta lub trapezu (Gąsiewski 2013; Piekarczyk 1993; Wlazko 1993; APP, Archiwum geodezyjne, sygn. 296M; NID, cmentarz ewangelicki w Czerminie, Dąbkowie, Gawłowie, Königsbergu, Podlesiu, Sarnowie, Stadłach).

Według przyjętych wytycznych cmentarze były podzielone na kilka części rozdzielonych drogą, w których pochówek miałby odbywać się chronologicznie za porządkiem zmarłych. Odległość między grobami zwykle wynosiła 2–4 stóp. Ponadto na terenie cmentarzy rosły drzewa i krzewy (Kotliński 2020), np. lipy w Reichau (Butyński 2023).

Charakterystyczny komponent nekropolii stanowiły nagrobki (Fijałkowski 1992). Groby nawiązywały formą do upamiętnień stosowanych na obiektach innych wyznań. Po przeprowadzeniu kwerend i badań terenowych stwierdzono, że na badanych nekropoliach występowały pomniki z głazów narzutowych i kamieni polnych, groby z żeliwa i szarego piaskowca oraz groby ziemne. Cmentarz wypełniony grobami z piaskowca i kamiennymi pomnikami mieścił się w Obersdorfie (Augustyn 1999).

⁵ Zob. też tablica informacyjna znajdująca się przy zborze w Gawłowie Nowym.

Fotografia 1. Cmentarz w Reichau

Photo 1. Cemetery in Reichau

Źródło: zdjęcie własne autorki, 2020.
Source: author's own photo, 2020.

Fotografia 2. Cmentarz w Gawłowie Nowym

Photo 2. Cemetery in Gawłów Nowy

Źródło: zdjęcie własne autorki, 2020.
Source: author's own photo, 2020.

Fotografia 3. Cmentarz w Stadłach

Photo 3. Cemetery in Stadła

Źródło: zdjęcie własne autorki, 2018.
Source: author's own photo, 2018.

Fotografia 4. Cmentarz w Reichsbeim

Photo 4. Cemetery in Reichsbeim

Źródło: zdjęcie własne autorki, 2020.
Source: author's own photo, 2020.

Wiele kamiennych, w tym marmurowych nagrobków figurowało na nekropolii w Hohenbachu (Gąsiewski 2013). W Reichau stawiano głównie nagrobki mające formę krzyża z podstawą w postaci prostych bloków z napisami w języku postgotyckim, nagrobki złożone z trzystopniowej podstawy oraz obeliski zwieńczone krzyżem (Butyński 2023). Poza tym na niektórych cmentarzach chowano żołnierzy poległych w I wojnie światowej (Gawłów Nowy) (NID, cmentarz ewangelicki w Gawłowie) oraz Polaków, których wymordowała Ukraińska Powstańcza Armia (UPA) w 1944 r. (Reichau) (NID, cmentarz ewangelicki w Podlesiu).

Podobnie jak same kolonie józefińskie, tak i zlokalizowane przy nich nekropolie funkcjonowały do II wojny światowej lub trochę dłużej. Podczas wojny wiele obiektów zostało zniszczonych, a po koloniach pozostały tylko relikty. Zawieruchy wojennej nie przetrwała też większość cmentarzy protestanckich, ocalały po nich jedynie resztki. Po wojnie w koloniach józefińskich zmieniła się struktura wyznaniowa mieszkańców. W miejsce Niemców wprowadzili się Polacy (Cepil 2022; Zawila 2019; Wróbel 2000; Schneider 1939; Tokarz 1909). Wyjątek stanowił obiekt w Stadłach, gdzie decyzją gminy protestanckiej cmentarz zamknięto w 1955 r. (NID, cmentarz ewangelicki w Stadłach). Po tym okresie omawiane nekropolie przestały pełnić funkcje grzebalne. W kolejnych latach opuszczone i zapomniane niszczały – na ich terenach zaczęły rosnąć samosiejki drzew, krzewów i chwastów.

4.2. Obecny stan cmentarzy

4.2.1. Nagrobki i elementy zagospodarowania przestrzennego cmentarzy

W miarę upływu czasu zarówno dawne nekropolie, jak i ich otoczenie uległy przemianom. Po zakończeniu II wojny światowej cmentarzami nikt nie chciał się zaopiekować. Dopiero w ostatnich latach dzięki działaniom pasjonatów niektóre obiekty są odnawiane i porządkowane (Skulimowska 2021). Współcześnie, tak jak i dawniej, cmentarze występują pośród pól (np. Felsendorf), w lasach (np. Reichsbeim) i w sąsiedztwie terenów zabudowanych (np. Stadła). Zagadnienie to zostało już przeanalizowane i opisane przez Cepil (2019).

Stopień zachowania nagrobków jest różny: od obiektów w dobrym stanie, przez nagrobki częściowo zniszczone, do nagrobków zupełnie zdewastowanych, których jest najwięcej. Pośród zachowanych elementów dominują nagrobki z kamienia oraz miejsca pochówku z opaskami z betonu. Na niektórych nekropoliach zachowały się żeliwne krzyże⁶.

⁶ geoportal.pl (dostęp: 02.08.2023).

Fotografia 5. Cmentarz w Steinfels

Photo 5. Cemetery in Steinfels

Źródło: zdjęcie własne autorki, 2020.
Source: author's own photo, 2020.

Fotografia 6. Cmentarz w Hohenbachu (1)

Photo 6. Cemetery in Hohenbach (1)

Źródło: zdjęcie własne autorki, 2020.
Source: author's own photo, 2020.

Przykładem nekropolii z ok. 100 nagrobkami zachowanymi w dobrym stanie jest obiekt w Reichau (fotografia 1). Na cmentarzu zachowały się nagrobki wykute w kamieniu roztoczańskim. Spośród mogił niektóre posiadają charakterystyczne wysokie obeliski. W Reichau zachował się jeden grób w formie steli z szerszym półkolistym zwieńczeniem. Najmłodsze groby w tym obiekcie są datowane na okres międzywojenny, a najstarsze pochodzą z lat 20. XIX w. (Butyński 2023, tabela 2; Wlazko 1993)⁷. W dobrym stanie przetrwały nagrobki na cmentarzu w Gawłowie Nowym (fotografia 2), w większości kamienne z opaskami betonowymi. Mogiły z kamiennymi krzyżami zachowały się zaś na cmentarzu w Makowej (Augustyn 1999). Mniej więcej 18 pozostałości nagrobków z 2. poł. XIX w. i 1. poł. XX w. przetrwało na obiekcie w Stadłach (NID, cmentarz ewangelicki w Stadłach), są to mogiły z piaskowca oraz groby z betonową opaską i żeliwnymi krzyżami (fotografia 3).

Nagrobki częściowo zniszczone odnaleziono w Reichsbeim, gdzie zachowało się ok. 12 żeliwnych krzyży i 30 nagrobków z betonową otoczką oraz drewniany krzyż wyznaczający środek cmentarza (Cepil 2023; Skrzypczak 2002) (fotografia 4).

Natomiast w złym stanie są pozostałości nekropolii w Bandrowie Narodowym, już w latach 80. XX w. Kryciński (1984) pisał, że ocalały tam tylko resztki cmentarza, całkowicie zdewastowanego, użytkowanego wtedy jako pastwisko. Współcześnie w tym obiekcie zachował się jeden marmurowy nagrobek w formie obelisku, otoczony żelazną balustradą, oraz kilka zniszczonych nagrobków z piaskowca (Augustyn 1999; Kryciński 1984). Pozostałości kamiennych nagrobków zachowały się w Königsbergu, Steinfels (fotografia 5), Obersdorfie i Hohenbachu (fotografia 6). W Felsendorfie wszystkie nagrobki (ok. 15) są powalone, a część z nich pokryła się ziemią (Piekarczyk 1993).

Żaden ślad nie zachował się po nekropolii w Gillershofie. W miejscu pochówku kolonistów znajduje się działka porośnięta trawą, sąsiadująca z zabudową jednorodziną. Nie istnieje również sektor luterański mieszczący się na cmentarzu katolickim w Padwi Narodowej (Skrzypczak 2002).

Pośród odnalezionych mogił na terenie dawnych cmentarzy występują nagrobki pastorów i nauczycieli, np. w Reichau⁸ i Hohbergu. Innymi zachowanymi elementami są relikty murowanej dzwonnicy oraz fundamenty po kaplicy cmentarnej w Obersdorfie (Augustyn 1999).

⁷ Zob. też tablica informacyjna znajdująca się przy cmentarzu w Podlesiu.

⁸ Zob. tablica informacyjna znajdująca się przy cmentarzu w Podlesiu.

Fotografia 7. Cmentarz w Hohenbachu (2)

Photo 7. Cemetery in Hohenbach (2)

Źródło: zdjęcie własne autorki, 2020.

Source: author's own photo, 2020.

4.2.2. Ogrodzenie

Kolejnym zidentyfikowanym elementem zagospodarowania jest ogrodzenie (Cepil 2017, tabela 2). Współcześnie ogrodzone płotem są obiekty m.in. w Gawłowie Nowym, Reichau i Siegenthalu. Często granicę cmentarza wytyczały drzewa, żywopłot oraz wał, na którym lokowano dany obiekt. Szata roślinna umożliwia identyfikację nekropolii w Stadłach. Obejmuje ona zarówno drzewa, jak i krzewy. W Reichsbeim identyfikatorem granic cmentarza jest wał, na którym obiekt się znajdował. Pagórek porośnięty trawą wyróżnia miejsce po nekropolii w Obersdorfie. W latach 80. XX w. na nekropolii figurowały jeszcze pozostałości murowanego ogrodzenia (Kryciński 1984). W Königsbergu granicę cmentarza wyznaczają drzewa i zarośla. W Bandrowie Narodowym teren cmentarza został odgródzony taśmą. Ogrodzenie nie zachowało się również w sąsiednim Steinfels. Jednak współcześnie jego granice są czytelne ze względu na obecność wysokich drzew i dawnej roślinności cmentarnej.

4.2.3. Szata roślinna

Obecnie cmentarze protestanckie widoczne są jako grupa drzew. Dawniej drzewa i krzewy były jednym z elementów kształtujących układ kompozycyjny cmentarza (Majdecka-Strzeżek 2012). Na cmentarzach, gdzie spoczywają koloniści józefińscy, dostrzeżono występowanie drzew liściastych i krzewów (np. lip w Reichau) (Butyński 2023), którym niegdyś przypisywano rozmaite znaczenie. Na niektórych nekropoliach zaobserwowano występowanie aksamitek i konwalii (traktowanych niegdyś jako atrybut Chrystusa – znak zbawienia świata) oraz bluszczu – dawniej symbolizującego śmierć (Majdecka-Strzeżek 2012). W wielu przypadkach zauważono rozprzestrzenianie się zieleni przypadkowej rosnącej bez żadnego nadzoru. Niektóre nekropolie porośnięte są trawą, w innych istnieje zagrożenie całkowitego zarośnięcia cmentarza samosiejkami. Często nekropolie są tak zarośnięte dziką roślinnością, że ciężko jest odnaleźć reszki nagrobków oraz odczytać widniejące na nich inskrypcje. Na skutek rozprzestrzeniania się roślinności zwykle nieczytelny pozostaje dawny układ komunikacyjny cmentarza (tabela 2).

5. Wpływ zapomnianych nekropoli na rozwój wsi

Analizy przeprowadzone na terenie badanych nekropoli uwypuklają istniejący problem ich zapomnienia. Upamiętnienie i renowacja obiektów stanowić powinna cel działań zmierzający do oddania szacunku dawnym mieszkańcom kolonii józefińskich oraz rozpowszechnienia wiedzy na ich temat, co może prowadzić do rozwoju turystyki. Zachowanie tych miejsc w wiejskim krajobrazie może być jednym z elementów odtwarzania genezy kolonii józefińskich i stać się w przyszłości produktem turystycznym, a także przyczynić się do rozwoju agroturystyki, zwłaszcza że w niektórych wsiach dzięki zaangażowaniu wielu osób sytuacja zapomnianych cmentarzy protestanckich zaczyna się poprawiać. Prace porządkowe zauważono m.in. na nekropoliach w Gawłowie Nowym, Reichau i Stadłach. W Hohenbachu cmentarz został wykarczowany i wyrównany. W jego miejscu wystawiono murowany pomnik z napisem upamiętniającym spoczywających tu kolonistów józefińskich (fotografia 7) (Gąsiewski 2013). Murowany pomnik upamiętniający kolonistów józefińskich wystawiono także w miejscu nekropolii w Königsbergu. Tablice informacyjne mieszczą się również m.in. na cmentarzach w Reichau i Stadłach. Obiekty w Bandrowie Narodowym, Steinfels, Siegehthalu i Obersdorfie zostały wpisane w program szlaku rowerowego kolonizacji józefińskiej w gminie Ustrzyki Dolne. Przy każdym z cmentarzy mieści się tablica informacyjna z tekstem na temat genezy kolonizacji józefińskiej. W niektórych wsiach oprócz relikwów dawnych nekropoli protestanckich znajdują

się również inne obiekty mówiące o wielokulturowości wsi, np. cerkiew i cmentarz w Bandrowie Narodowym, które również mogą przyczynić się do odwiedzenia przez turystów kolonii józefińskich.

W przyszłości dawne nekropolie mogą się przyczynić m.in. do powstania szlaku tematycznego poświęconego kolonizacji józefińskiej. Zapomniane cmentarze leżące na terenie niegdysiejszych kolonii józefińskich mogą również stanowić przystanek na innych szlakach turystycznych związanych z mniejszościami narodowymi i etnicznymi zamieszkującymi niegdyś południowe tereny Polski. Rozwój turystyki w dawnych koloniach józefińskich przyczyniłby się też do poprawy jakości życia mieszkańców.

Pozytywnym aspektem w kontekście turystyki jest położenie omawianych nekropolii w bogatych pod względem dziedzictwa kulturowego regionach Polski. Szansą dla rozwoju turystyki w koloniach józefińskich może być trend związany z podróżami edukacyjnymi oraz fakt rozkwitu nowej dziedziny turystyki – tanatoturystyki.

6. Podsumowanie

Cele artykułu były następujące: zbadanie genezy cmentarzy protestanckich ulokowanych w koloniach józefińskich, przeanalizowanie ich stanu zachowania na obszarze województw małopolskiego i podkarpackiego oraz ukazanie owych obiektów jako przyszłej destynacji turystycznej. Ważną część tekstu stanowi (mimo że tylko w ujęciu sygnałnym) przedstawienie mieszkańcom dawnych kolonii józefińskich oraz ogółowi społeczeństwa zapomnianych elementów dziedzictwa kulturowego. Tekst oparto na literaturze, analizie materiałów źródłowych i kartograficznych oraz inwentaryzacji terenowej. W artykule udało się określić genezę omawianych nekropolii oraz ustalić ich umiejscowienie w układzie przestrzennym wsi. Nekropolie występowały zazwyczaj poza terenem zabudowanym, na peryferiach wsi oraz pośród pól osadników. Cmentarze powstawały także w sąsiedztwie zborów. Współcześnie cmentarze protestanckie powstałe w koloniach józefińskich nie są zachowane w należyтым stanie. Jednak w ostatnich latach sytuacja nieco się poprawiła. Obecnie wszystkie cmentarze są nieczynne. Z wszystkich nekropolii do wojewódzkiej ewidencji zabytków wpisane są dwa obiekty, a do gminnej ewidencji zabytków – jedenaście. Siedem obiektów posiada karty cmentarza dostępne na portalu zabytek.pl. Niepokojące jest to, że w przyszłości może nie zostać żaden ślad świadczący o obecności osadników niemieckich w tej części Polski. Najgorzej przedstawia się stan cmentarzy w gminie Ustrzyki Dolne oraz obiektów w Königsbergu i Hohenbachu. W ich obrębie zachowały się tylko pojedyncze nagrobki. Współcześnie nieco więcej elementów zachowało się na niegdysiejszych

nekropoliach w województwie małopolskim, ale należy zauważyć, że w tym województwie powstały tylko dwa cmentarze.

W wielu miejscach ratowaniem pozostałości dziedzictwa cmentarnego zajmują się lokalni krajoznawcy lub potomkowie dawnych mieszkańców. Prawie wszystkie przebadane cmentarze wymagają pilnej opieki (np. renowacji nagrobków czy ogrodzenia) oraz regularnych porządków, zwłaszcza że często są one jedyną pamiątką po obecności dawnych osadników niemieckich. Mimo ogromnych zniszczeń wiejskie cmentarze protestanckie pozostają cennym świadectwem kultury materialnej ludności zamieszkującej niegdyś kolonie józeffińskie.

Analizy wykonane dla zidentyfikowanych cmentarzy ukierunkowane były na pogłębienie i usystematyzowanie wiedzy dotyczącej obiektów sepulkralnych osadzonych w wiejskim krajobrazie kulturowym. Informacje zebrane w artykule mogą okazać się istotne do aktualizacji kart ewidencyjnych zabytków, dla lokalnej społeczności oraz rozwoju lokalnej turystyki, np. stając się impulsem do opracowania szlaku tanaturystycznego. Podobne szlaki tematyczne powstały w innych częściach kraju, jak np. Olenderski Szlak Turystyczny nad środkową Wisłą⁹. Szlaki nekropolii wytyczono m.in. w okolicach Mrągowa¹⁰ lub w Puszczy Kampinoskiej¹¹. Szlaki, na których można obejrzeć cmentarze, często dotyczą nekropolii wojennych¹².

Podjęte w artykule rozważania mają charakter zgeneralizowany i stanowią argument do dalszych bardziej szczegółowych badań. Ponadto wskazane jest przeprowadzenie następnych dokładniejszych analiz inwentaryzacyjnych ukierunkowanych na podjęcie kompleksowych działań na rzecz ochrony dziedzictwa sepulkralnego.

⁹ powiatsochaczew.pl/AppData/Files/szlak_z_opisami.pdf (dostęp: 12.12.2023).

¹⁰ it.mragowo.pl/szlak-sentymentalny-po-starych-cmentarzach,8,1954,pl.html#Inf_ogolne (dostęp: 12.12.2023).

¹¹ bloganki.pl/index.php/2020/12/09/szlakiem-cmentarzy-ewangelickich-i-nieczynnej-waskotorowki-puszcza-kampinowska/ (dostęp: 12.12.2023).

¹² powiatgorlicki.pl/powiat/na-szlaku-turystycznym/szlak-cmentarzy-z-i-wojny-swiatowej (dostęp: 12.12.2023).

Tabela 1. Nazwy niemieckie, obecne nazwy oraz położenie kolonii józefińskich, w których znajdowały się cmentarze protestanckie
Table 1. German names, current names and location of the Josephine colonies, where Protestant cemeteries were located

Niemiecka nazwa	Obecna nazwa	Gmina	Powiat	Województwo	Powierzchnia	Data powstania
Bandrów Kolonia	Bandrów Narodowy	Ustrzyki Dolne	bieszczadzki	podkarpackie	0,4 ha	przed 2. poł. XIX w.
Falkenberg	Nowe Sady	Fredropol	przemyski	podkarpackie	bd.	bd.
Felsendorf	Dąbków	Lubaczów	lubaczowski	podkarpackie	0,26 ha	lata 80. XIX w.
Gawłów Nowy	Nowy Gawłów	Bochnia	bocheński	małopolskie	0,10 ha	1806 r.
Gillershof	w granicach miasta Leżajska, ul. Moniuszki	Leżajsk	leżajski	podkarpackie	bd.	bd.
Hohberg	Makowa	Fredropol	przemyski	podkarpackie	bd.	bd.
Hohenbach	Czermin	Czermin	mielecki	podkarpackie	0,15 ha	koniec XVIII w.
Königsberg	Wola Zarczycka	Nowa Sarzyna	leżajski	podkarpackie	0,20 ha	koniec XIX w.
Obersdorf	Krościenko	Ustrzyki Dolne	bieszczadzki	podkarpackie	0,13 ha	przed 2. poł. XIX w.
Padew Kolonia	Padew Narodowy	Padew Narodowy	mielecki	podkarpackie	bd.	bd.
Ranischau	Raniżów, ul. Wolska	Raniżów	kolbuszowski	podkarpackie	bd.	bd.
Reichau	Podlesie	Lubaczów	lubaczowski	podkarpackie	0,20 ha	1. poł. XIX w.
Reichsbeim	Sarnów	Tuszów Narodowy	mielecki	podkarpackie	0,11 ha	przełom XIX/XX w.
Siegenthal	Brzegi Dolne	Ustrzyki Dolne	bieszczadzki	podkarpackie	0,12 ha	przed 2. poł. XIX w.
Stadła	Stadła	Podegrodzie	nowosądecki	małopolskie	0,48 ha	1. poł. XIX w.
Steinau	Kamień	Kamień	rzeszowski	podkarpackie	bd.	koniec XVIII w.
Steinfels	nd.	Ustrzyki Dolne	bieszczadzki	podkarpackie	0,32 ha	bd.

bd. – brak danych; nd. – nie dotyczy

bd. – no data; nd. – not applicable

Źródło: (NID, cmentarz ewangelicki w Czerminie, Gawłowie, Dąbkowie, Königsbergu, Podlesiu, Sarnowie i Stadlach; Gminny program 2022; 2014; Butyński 2014; Jasińska 2013; Komada 2012), ustrzyki-dolne.pl/strona-3033-zabytki.html; wuz.malopolska.pl/rejestrzabytkow/ (dostęp: 02.08.2023).

Source: (NID, Evangelical cemetery in Czermin, Gawłów, Dąbków, Königsberg, Podlesie, Sarnów i Stadla; Gminny program 2022; 2014; Butyński 2014; Jasińska 2013; Komada 2012), ustrzyki-dolne.pl/strona-3033-zabytki.html; wuz.malopolska.pl/rejestrzabytkow/ (access: 2nd August 2023).

Tabela 2. Cmentarze w koloniach józefińskich i ich charakterystyka
Table 2. Cemeteries in the Josephine Colonies along with their characteristics

Nazwa	Czy na nekropoli znajdują się nagrobki / pozostałości nagrobków? Tak (T) / Nie (N)	Roślinność (D – drzewa, K – krzewy, C – chwasty)	Rok, z którego pochodzi najstarszy nagrobek	Czy cmentarz ma bramę, ogrodzenie, żywoptot? Tak (T) / Nie (N)	Czy są czytelne dawne granice cmentarza? Tak (T) / Nie (N)	Inne elementy
Bandrów Kolonia	T	D, K, C	bd.	N	N	tablica informacyjna
Falkenberg	bd.	bd.	bd.	bd.	bd.	bd.
Felsendorf	T	D	1851	T	T	bd.
Gawłów Nowy	T	D, K, C	1859	T	T	kwatery żołnierzy poległych w I wojnie światowej: cztery mogiły żołnierzy pruskich lub austriackich
Gillershof						
Hohberg	T	bd.	bd.	bd.	bd.	bd.
Hohenbach	T	C	1794	N	N	tablica pamiątkowa
Königsberg	T	D, K, C	bd.	bd.	T	tablica pamiątkowa
Obersdorf	T	C	bd.	N	T	pozostałości kaplicy
Padew Kolonia						
Ranischau						
Reichau	T	D	1835	T	T	mogiły Polaków, którzy zginęli z rąk UPA
Reichsbeim	T	D, K, C	1927	N	T	drewniany krzyż
Siegenthal	T	D	bd.	T	T	tablica informacyjna

Tabela 2 – cd.

Table 2 – cont.

Nazwa	Czy na nekropoli znajdują się nagrobki / pozostałości nagrobków? Tak (T) / Nie (N)	Roślinność (D – drzewa, K – krzewy, C – chwasty)	Rok, z którego pochodzi najstarszy nagrobek	Czy cmentarz ma bramę, ogrodzenie, żywoptot? Tak (T) / Nie (N)	Czy są czytelne dawne granice cmentarza? Tak (T) / Nie (N)	Inne elementy
Stadla	T	D, K, C	1888	T	T	tablica informacyjna
Steinau	T	bd.	bd.	bd.	bd.	bd.
Steinfels	T	D, K, C	bd.	N	T	tablica informacyjna

bd. – brak danych

bd. – no data

Źródło: NID, cmentarz ewangelicki w Czerminie, Gawłowie, Dąbkowie, Königsbergu, Podlesiu, Samowie i Stadlach oraz inwentaryzacja terenowa.

Source: NID, Evangelical cemetery in Czermin, Gawłów, Dąbków, Königsberg, Podlesie, Sarnów and Stadla as well as field inventory.

Bibliografia

Materiały źródłowe

- ANK [Archiwum Narodowe w Krakowie], Kataster galicyjski, sygn. 2673.
- APP [Archiwum Państwowe w Przemyślu], Archiwum geodezyjne, sygn. 428M.
- APP, Archiwum geodezyjne, sygn. 296M.
- APP, Archiwum geodezyjne, sygn. 334M
- APP, Archiwum geodezyjne, sygn. 1193M.
- APP, Archiwum geodezyjne, sygn. 1783M.
- APP, Archiwum geodezyjne, sygn. 1380M.
- NID [Narodowy Instytut Dziedzictwa], Ewidencja zabytków nieruchomości, *Cmentarz ewangelicki w Königsberg*, Id.: PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_18_EN.107709.
- NID, Ewidencja zabytków nieruchomości, *Cmentarz ewangelicki w Dąbkowie*, Id.: PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_18_EN.107827.
- NID, Ewidencja zabytków nieruchomości, *Cmentarz ewangelicki w Podlesiu*, Id.: PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_18_EN.108046.
- NID, Ewidencja zabytków nieruchomości, *Cmentarz ewangelicki w Gawłowie*, Id.: PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_12_EN.101522.
- NID, Ewidencja zabytków nieruchomości, *Cmentarz ewangelicki w Czermynie*, Id.: PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_18_EN.107936.
- NID, Ewidencja zabytków nieruchomości, *Cmentarz ewangelicki w Sarnowie*, Id.: PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_18_EN.108169.
- NID, Ewidencja zabytków nieruchomości, *Cmentarz ewangelicki w Stadłach*, Id.: PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_12_EN.101749.

Literatura

- Augustyn B. (2015). Zmiana lokalizacji cerkwi i cmentarzy na terenie Bieszczadów od XVIII do XX wieku. *Bieszczad*, 20, 229–263.
- Augustyn B. (1999). Cmentarze ewangelickie nad Strwiążem i Wiarem. *Bieszczad*, 6, 107–134.
- Augustyn M. (2004). Zarys dziejów wsi Berehy Dolne i kolonii Siegenthal. *Bieszczad*, 11, 9–117.
- Augustyn M. (2002). Zarys dziejów wsi Stebnik i kolonii Steinfels. *Bieszczad*, 9, 95–168.
- Białkowski A., Wypych P. (2011). *Kamienie pamięci, kamienie niepamięci. Cmentarze ewangelickie województwa łódzkiego*. Łódź: Łódzki Dom Kultury.
- Butyński A. (2023). *Cmentarz ewangelicki w Podlesiu*. Karta gminnej ewidencji zabytków gminy Lubaczów, 215/1547.
- Butyński A. (2014). *Cmentarz ewangelicki w miejscowości Dąbków*. Karta gminnej ewidencji zabytków gminy Lubaczów, 346/1547.
- Cepil M. (2023). *Przeobrażenia rozplanowania wsi józefińskich na obszarze dawnej Galicji*. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach.
- Cepil M. (2022). Impact of rivers on settlement aspects in Josephine villages. *Region and Regionalism*, 14, 125–136.

- Cepil M. (2020). Z badań nad układami przestrzennymi wsi józefińskich na obszarze dawnej Galicji. W: Ł. Musiaka (red.). *Przestrzenny wymiar badań dziedzictwa kulturowego* (s. 183–203). *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej*, 9–10. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. DOI:10.18778/8220-630-2.09.
- Cepil M. (2019). Lokalizacja kościołów i cmentarzy we wsiach józefińskich na terenie województw małopolskiego i podkarpackiego. *Zeszyty Wiejskie*, 25, 11–26. DOI:10.18778/1506-6541.25.01.
- Cepil M. (2017). Śladami osadników fryderycjańskich w środkowej Polsce. Cmentarze i ich pozostałości. *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej*, 6, 209–226. DOI:10.18778/2300-0562.06.09.
- Chylińska D. (2007). Trudne dziedzictwo – cmentarze poniemieckie w krajobrazie kulturowym Dolnego Śląska. *Architektura Krajobrazu*, 1, 31–39.
- Czyż A.S., Gutowski B. (2020). *Podręcznik do inwentaryzacji polskich cmentarzy i nagrobków poza granicami kraju*. Warszawa: Narodowy Instytut Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą „Polonika”.
- Długozima A. (2020). Lokalizacja współczesnych cmentarzy komunalnych w Polsce. *Prace Geograficzne*, 161, 81–106. DOI:10.4467/20833113PG.20.009.12551.
- Długozima A. (2011). *Cmentarze jako ogrody żywych i umarłych*. Warszawa: Wydawnictwo Sztuka ogrodu, Sztuka krajobrazu.
- Dziobek-Romański J. (1999). Cmentarze – zarys regulacji historycznych, prawnych i kانونicznych. *Rocznik Historyczno-Archiwalny*, 13, 3–32.
- Fijałkowski P. (1992). Bracia morawscy w Lwówku. *Notatki Płockie*, 37 (2/151), 9–12.
- Gąsiewski W. (2013). *Hohenbach. Kolonia niemiecka Czermina 1783–1944*. Mielec: Agencja Wydawnicza „Promocja”.
- Gminny program (2022). Gminny program opieki nad zabytkami Gminy Ustrzyki Dolne na lata 2022–2025. Ustrzyki Dolne. Załącznik do Uchwały Nr LIII/698/22 Rady Miejskiej w Ustrzykach Dolnych z dnia 20 kwietnia 2022 r. w sprawie przyjęcia Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Ustrzyki Dolne na lata 2022–2025, https://bip.ustrzyki-dolne.pl/dokument-3239-uchwala_nr_liiii_698_22_rady_miejskiej_w.html (dostęp: 06.12.2024).
- Gminny program (2014). Gminny program opieki nad zabytkami dla Gminy Kamień na lata 2013–2016. Załącznik do Uchwały Rady Gminy Kamień Nr XLII/223/2014 z 24 lipca 2014 r., https://edziennik.rzeszow.uw.gov.pl/WDU_R/2014/2169/Oryginal/akt.pdf (dostęp: 06.12.2024).
- Gosik B. (2004). Cmentarze z I wojny światowej jako walor antropogeniczny okolic Łodzi. *Turyzm*, 14 (2), 89–101. DOI:10.18778/0867-5856.14.2.06.
- Górski P. (2011). *Cmentarze komunalne. Planowanie, zakładanie, zarządzanie*. Seria: Poradnik Samorządowca, 10. Warszawa: Infor Ekspert.
- Jasińska J. (2013). *Gminna Ewidencja Zabytków Gminy Czermin*. Czermin.
- Jaszczak A., Dreksler B. (2013). Cmentarze – miejsca pamięci, tradycji i religii. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, 22: *Cmentarze i ogrody w krajobrazie. O sacrum, symbolice, kompozycji i przemijaniu*, 31–39.
- Kolbuszewski J. (1996). *Cmentarz*. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie.

- Komada D. (2012). *Cmentarz ewangelicki w Sarnowie*. Karta gminnej ewidencji zabytków gminy Tuszów Narodowy.
- Kotliński T.J. (2021). Pochówek w Galicji. Wybrane zagadnienia administracyjno-prawne. Część 2. *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego. Badania nad rozwojem instytucji politycznych i prawnych*, 24, 87–98.
- Kotliński T.J. (2020). Pochówek w Galicji. Wybrane zagadnienia administracyjno-prawne. Część 1. *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego. Badania nad rozwojem instytucji politycznych i prawnych*, 23, 229–253.
- Krajewska H. (2000). Protestanci w dobie józefińskiej kolonizacji. *Rocznik Mielecki*, 3, 23–30.
- Krus A. (2018). Udział ewangelików augsburskich w kształtowaniu krajobrazu kulturowego Piotrkowa Trybunalskiego. *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej*, 7, 251–269. DOI:10.18778/2300-0562.07.10.
- Kryciński S. (1984). Kolonizacja józefińska w Galicji. *Połoniny*, 84, 20–32.
- Lepucki H. (1938). *Działalność kolonizacyjna Marii Teresy i Józefa II w Galicji 1772–1790*. Lwów: Biblioteka „Pisma Żołnierza”.
- Łakomy K. (2012). Symbolika i tradycja a prawne uwarunkowania projektowania cmentarzy. *Czasopismo Techniczne*, 109 (7), 339–345.
- Majdecka-Strzeżek A. (2012). Historyczne cmentarze ogrody pamięci jako wyróżnik krajobrazu kulturowego. *Czasopismo Techniczne*, 7 (109), 71–76.
- Majewska A. (2022). The morphology of cemeteries of abandoned villages in the Polish part of former East Prussia: Boundaries and spatial forms of burial grounds. *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Archaeologica*, 37, 175–192.
- Majewska A. (2020). Materialna pamięć krajobrazu cmentarzy w wyludnionych wiejskich jednostkach osadniczych polskiej części dawnych Prus Wschodnich – wybór zagadnień. *Studia Geohistorica*, 8, 7–25. DOI:10.12775/SG.2020.01.
- Mazur J. (2017). *Koncepcja przebiegu rowerowej trasy turystycznej szlakiem kolonizacji józefińskiej na ziemi lubaczowskiej, stanowiącej szlak boczny zintegrowany z Green Velo*. Lubaczów: Stowarzyszenie Inicjatyw Społeczno-Gospodarczych Gminy Lubaczów.
- Mazurek A. (2020). Administracyjnoprawna ochrona zabytkowych nekropolii jako miejsc dziedzictwa kulturowego. *Ochrona Zabytków*, 1, 177–193.
- Myga-Piątek U. (2012). *Krajobrazy kulturowe. Aspekty ewolucyjne i typologiczne*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Nowak F.D. (2013). Hier ruht in Gott. Cmentarze osadników józefińskich na Lubaczowszczyźnie. W: O. Solarz (red.). *Brusno (nie)istnienie w kamieniu* (s. 155–182). Nowica: Stowarzyszenie Magurycz.
- Piekarz T. (1993). *Cmentarz ewangelicki w miejscowości Dąbków*. Przemysł: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Przemysłu, nr A-1595.
- Rudkowski T. (2004). O ochronę cmentarzy zabytkowych. *Ochrona Zabytków*, 1/2, 104–114.
- Sahaj T. (2022). Cmentarze poznańskie jako element dziedzictwa kulturowego i tanatourystyki. *Turystyka Kulturowa*, 2 (123), 155–186. DOI:10.62875/tk.v2i123.1314.
- Schneider L. (1939). *Das Kolonisationswerk Josefs II in Galizien: Darstellung und Namenlisten*. Seria: Ostdeutsche Forschungen, 9. Poznań: Historische Gesellschaft für Posen / Leipzig: Verlag von S. Hirzel.

- Skrzypczak J. (2002). Problematyka wyznaniowa i architektura sakralna w koloniach niemieckich regionu mieleckiego. *Rocznik Mielecki*, 5, 189–202.
- Skulimowska M. (2021). Rola mniejszości narodowych, etnicznych i religijnych w kształtowaniu dziedzictwa kulturowego na obszarze wschodniego pogranicza województwa podkarpackiego. *Studia Geohistorica*, 9, 42–61. DOI:10.12775/SG.2021.03.
- Stachowiak A. (2015). Niemieckie cmentarze na Ziemiach Zachodnich jako miejsca nie-pamięci. *Prace Etnograficzne*, 43 (2), 123–140. DOI:10.4467/22999558.PE.15.010.4497.
- Stasiak A., Tanaś S. (2005). Przestrzeń sepulkralna w turystyce. *Turystyka i Hotelarstwo*, 8, 9–42.
- Steinmetz T. (2014/2016). Kolonizacja niemiecka w Galicji w XVIII w. *Rocznik Lwowski*, 77–98.
- Szczepankiewicz-Battek J. (2015). *Śladami braci czeskich i morawskich po Polsce*. Warszawa: Konsystorz Kościoła Ewangelicko-Reformowany w RP.
- Tanaś S. (2005). Cmentarz jako obiekt zainteresowań turysty oraz miejsce spędzania wolnego czasu. *Turystyka i Rekreacja*, 1, 254–258.
- Tanaś S. (2004). Cmentarz jako przedmiot zainteresowań geografii turystyki. *Turyzm*, 14 (2), 71–87.
- Tokarz W. (1909). *Galicja w początkach ery józefińskiej w świetle ankiety urzędowej z roku 1783*. Kraków: Akademia Umiejętności.
- Wlasko W. (1993). *Cmentarz ewangelicki w Podlesiu*. Przemysł: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Przemysłu, nr A-1679.
- Wróbel B. (2000). Z życia kolonii niemieckich w mieleckiem w XVIII–XX wieku. *Rocznik Mielecki*, 3, 11–22.
- Zawiła M. (2019). *Dziedziczenie przedwojennych cmentarzy na terenach postmigracyjnych Polski*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Ziernicka-Wojtaszek A., Zawora T. (2010). Dziedzictwo kulturowe obszarów wiejskich Małopolski jako atrakcja agroturystyczna. *Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich – Infrastructure and Ecology of Rural Areas*, 2, 119–130.

Netografia

- bloganki.pl/index.php/2020/12/09/szlakiem-cmentarzy-ewangelickich-i-nieczynnej-wa-skotorowki-puszcza-kampinoska/ (dostęp: 12.12.2023).
- geoportal.pl (dostęp: 02.08.2023).
- it.mragowo.pl/szlak-sentymentalny-po-starych-cmentarzach,8,1954,pl.html#Inf_ogolne (dostęp: 12.12.2023).
- powiatgorlicki.pl/powiat/na-szlaku-turystycznym/szlak-cmentarzy-z-i-wojny-swiatej (dostęp: 12.12.2023).
- powiatsochaczew.pl/AppData/Files/szlak_z_opisami.pdf (dostęp: 12.12.2023).
- ustrzyki-dolne.pl/strona-3033-zabytki.html (dostęp: 02.08.2023).
- wuoz.malopolska.pl/rejestrzabytkow/ (dostęp: 02.08.2023).
- wuozprzemysl.pl/ewidencja-wojewodzka.html (dostęp: 02.08.2023).
- zabytek.pl/pl (dostęp: 02.08.2023).

Protestant Cemeteries in the Josephine Colonies in Poland as an Example of Forgotten Rural Cultural Heritage

Abstract: The main goals of the work were to present the origins of Protestant cemeteries in the Josephine colonies in the Małopolskie and Podkarpackie voivodeships, an attempt to determine the contemporary state of preservation of the analysed cemeteries and to present these objects as a future tourist destination. An important part of the study was (although only in a signal way) presenting the forgotten elements of cultural heritage to the inhabitants of these villages and the general public. The study uses geographical and historical methods (including archival research and field inventory). The first part of the paper illustrates the origins of the necropolis, while in its second part, the analysis covered the current state of preservation of the burial places of Josephine colonists. Nowadays, most of the former Protestant cemeteries in the Josephine colonies are not properly preserved. However, in recent years the situation of some facilities has improved. Most of the examined necropolises require constant care. Especially since they are often the only remains proving the presence of German colonists. Despite the destruction, the necropolises in question remain a testimony to the material culture of the people who once lived in the Josephine colonies.

Keywords: Protestant cemetery, Josephine colonisation, Małopolskie voivodeship, Podkarpackie voivodeship.